

Cult fiction a česká alternativní literatura

— Martin Pilarš —

V českém kulturním kontextu je zhruba od šedesátých let minulého století stále běžnější označovat některá umělecká díla za *kulturní*. Přívlastek byl donedávna vžitý především v kritické reflexi filmu a rockové hudby a mnohem méně byl užíván v literární kritice. Tato disproporce se postupně začíná vyvažovat, a proto je namístě zamyslet se nad tím, co je vlastně v Česku označováno jako „kulturní literatura“ a zda je kulturní postavení jistých děl a autorů jevem, který je třeba odborně zkoumat, protože to přispěje k popisu literárního života.

V roce 1999 vyšel překlad slovníkové příručky Andrewa Calcutta a Richarda Shepharda *Cult fiction – průvodce po kulturním románu* (1998) a snad i pod jejím vlivem je užívání pojmu *kulturní román* v uplynulém desetiletí častější, než tomu bylo dříve. Ačkoliv jde o obsáhlou publikaci, její přínos je pro upřesnění současného českého literárněkritického žargonu sporný. Za klad lze považovat soupis kulturních románů, byť jejich výběr je subjektivní a málo argumentovaný. Úvodní pokus o definování pojmu *cult fiction* je zmatený a výkladová hesla nenabízejí o mnoho víc než směsici životopisných střípků a povrchních charakteristik vybraných děl. Jinými slovy: jazyková a stylistická úroveň

slovníku je srovnatelná s úrovní textů vytvářených amatérskými autory fanzinů, kteří sice bývají solidně obeznámeni s faktografií, ale málokdy se pokoušejí o kritický odstup a objektivní hodnocení. Zmíněná příručka si zřejmě i u nás našla svůj okruh čtenářů, avšak český odborný diskurz neměla čím obohatit. Calcuttův a Shephardův slovník není jedinou nedávno vydanou publikací o *cult fiction* a zdaleka není tou nejlepší, po níž mohl český vydavatel sáhnout.

Růst zájmu o *kultovní román* je v anglosaském literárním kontextu patrný a projevuje se velkým množstvím knižních, časopiseckých a především internetových publikací.¹ Nejnovější knihou je *The Rough Guide to Cult Fiction* (Simpson – Bushell – Rodiss 2005), avšak nemá hlubší odborné ambice než výše zmíněný slovník, který zaujímá centrální postavení v českém literárněkritickém diskurzu, protože je snadno dostupný. Nejrozsáhlejší a nejserióznější práce o kultovním románu vyšla již na počátku devadesátých let – jde o *Classic Cult Fiction. A Companion to Popular Cult Literature* Thomase Reeda Whissena (1992). Od jmenovaných příruček se liší tím, že autor je literárněhistoricky erudovaný a obeznámený s metodami recepční estetiky. Whissen spatřuje počátky kultovního vzývání literárních děl v období romantismu a za vrchol rozvoje *cult fiction* považuje šedesátá léta 20. století. Pro české čtenáře by tato kniha byla podstatně užitečnější než slovník Calcutta a Shepharda. Pro tu část odborné veřejnosti, která je dosud málo zvyklá čerpat z cizojazyčné literatury, je zvláště v oblasti *cult fiction* naprosto nezbytné čerpat z odborných i publicistických zdrojů v angličtině. Kromě uvedených knižních publikací lze s jistým rizikem využívat internet – sousloví *cult fiction* zde vykazuje více než milion odkazů. Mezi cennější patří odkazy na kulturní rubriky předních deníků a časopisů anglicky mluvícího světa, kde se o *cult fiction* poměrně často diskutuje, setkáváme se zde s novými definicemi pojmu a čtenářům jsou doporučovány průběžně doplňované seznamy nejvýznamnějších kultovních literárních děl.

Po stručné revizi je možno přistoupit k vymezení základních vlastností *cult fiction*, jež se objevují v amerických a britských médiích:

1 Viz např. http://en.wikipedia.org/wiki/Cult_fiction#Cult_fiction,
<http://top-10-list.org/2010/01/08/ten-cult-fiction-bestsellers>,
<http://www.greenwood.com/catalog/WCQ%252f.aspx>,
<http://www.roughguides.com/website/aboutus/Press/Assets/UK%20Press%20Releases/6cultfiction.pdf>,
<http://www.telegraph.co.uk/culture/books/3672915/50-best-cult-books.html>,
<http://www.wisegEEK.com/what-is-cult-fiction.htm> [vše přístup 31. 10. 2010].

1. *Cult fiction* je předmětem nekritického, často vysloveně nadšeneckého obdivu jisté skupiny čtenářů.

2. Díla *cult fiction* se trvale usazují v povědomí čtenářů, které tyto knihy významně ovlivnily v myšlení a vyprovokovaly k přehodnocení zavedených způsobů výkladu světa. K podobným dílům se čtenář obvykle vrací v průběhu celého života a mívá je ve své knihovně.

3. Takovéto spontánní ztotožnění čtenáře s díly a autory může vést k tomu, že „v některých případech je barvitý život kulturních autorů uctíván více než jejich knihy“ (Calcutt – Shephard 1999: 10).

4. Ovlivnění má také skupinový a generační rozměr – kulturní romány mají nejen rozličná čtenářská, popř. i relativně uzavřená „ghetta“ (například ctitelé kyberpunku, undergroundu, surrealismu, feminismu apod.), ale i široké čtenářské komunity či vrstvy, vymezitelné příslušností k určité generaci a životní zkušeností. O jakémisi nadgeneračním kultu pak lze hovořit u knih klasických, jež patří do oficiálního kánonu světového románu (například *Utrpení mladého Werthera*, 1774; *Step-ní vlk*, 1927; *Mistr a Markétka*, 1928; *Cizinec*, 1942; *Pán much*, 1954; *Kdo chytá v žitě*, 1951; apod.) a zároveň se pravidelně objevují v seznamech *cult-fiction*.

5. V podmínkách svobodného knižního trhu není vydávání kulturní literatury riskantním a exkluzivním podnikem, neboť čtenářská obec *cult fiction* je relativně početná a stálá.

6. Pro čtenáře kulturní literatury je přitažlivé, že některé knihy jsou zakazovány a že jejich autoři jsou souzeni a vězněni.

Jmenované znaky byly vyvozeny ze spontánních sociologických přístupů k literatuře, avšak v sekundární literatuře o *cult fiction* bývá uváděno i několik rysů, které se opírají o literárněvědné uvažování: Některé texty *cult fiction* jsou zakazovány či cenzurovány, protože autoři (vědomě či nevědomě) překračují dobová tabu. Nemusí vždy jít o radikálně odlišný a provokativní pohled na určitý problém, autor často vystačí s jinakostí a neotřelostí při zpracování. Za typická témata je považována excentricita, bizarnost, kontroverznost a odpor vůči establishmentu. Jinakost a neotřelost nemusejí být přítomny pouze v tematické rovině. Mnohá kulturní díla se vyznačují prolamováním tabu v jazyko-

vé a stylistické rovině textu, jakož i používáním méně tradičních způsobů vyprávění.

1. Pro kultovní literaturu je rovněž příznačné, že její protagonisté se vzdalují dobovým ideálům – jde tedy spíše o antihrdiny, outsidersy a samotáře s nalomenou a nejistou identitou.

2. Zřejmě právě tyto vlastnosti kultovních textů dovedly Whissena k přesvědčení, že *cult fiction* je projevem romantického ducha písemnictví, který je podle něj v západní civilizaci neustále přítomen.

Citované rysy *cult fiction* mohou právem budit dojem nedostatečné systematickosti. Dostupné americké a britské slovníky a publicistické výčty *cult fiction* obsahují okolo stovky titulů, jež jsou považovány za ukázky tohoto typu literatury. Pouze necelá desítka přitom pochází z jiných než angličtinu užívajících národních literatur. Z českých spisovatelů je za kultovního považován pouze Milan Kundera, což je výmluvným příkladem toho, že pravidla „kultovnosti“ jsou vytvářena bez ohledu na postavení autora v národní literatuře. Uvedená kritéria jsou ovšem tak široká, že jim odpovídá podstatně větší množství děl, než nacházíme ve výčtech, a natolik rozmanitá, že lze s Whissenem polemizovat v tom, zda je možné *cult fiction* považovat za samostatný žánr. Přesto je americké a britské chápání kultovnosti značně užší, než s jakým se setkáváme v domácím publicistickém úzu.

Pojem *kultovní román* je v českém literárním životě zabydlen krátce, a proto nepřekvapí, že je jeho používání nezávazné a zmatené. V českých internetových vyhledávacích jsou například za *kultovní romány* považovány Topolova *Sestra* (1994) či Páralovi *Milenci a vrazi* (1969), což odpovídá většině kritérií užívaných v anglicky mluvících zemích. O evidentních rozpacích při aplikaci pojmu ovšem svědčí případy, kdy je za kultovní považován například *Román pro ženy* (2001) Michala Viewegha, či kdy je do kultovní literatury zařazena dokonce *Babička* (1855) Boženy Němcové.

V literárněkritickém diskurzu se tedy *kultovní román* stále více zabydluje, avšak do české literárněvědné terminologie zatím nepronikl. V kolektivní monografii *Alternativní kultura* (Alan 2001) se sice několi-krát o kultovnosti píše, ale jde spíše o drobné zmínky, v nichž pojem nemá terminologickou platnost. V poznámce k úvodní kapitole připomíná Josef Alan vliv amerických beatníků na českou alternativní kulturu: „Jejich tvorba, která reagovala na ohrožení individualismu, na

růst byrokracie a rozmach masmédií, na různé praktiky potlačování sociální nonkonformity a ‚deviace‘ (např. homosexuality) atp., u nás dostala až kultovní nádech a stala se symbolem osvobození“ (ibid.: 54). Nabízí se otázka, zda se americká a britská *cult fiction* významně liší od české alternativní literatury. Téměř všechny výše uvedené typické vlastnosti *cult fiction* lze totiž nenásilně použít při charakteristice české alternativní, zvláště pak undergroundové literatury ve druhé polovině 20. století. Český literární underground byl svými fanoušky nekriticky vzýván a vyšly z něj kultovní texty, které ovlivnily již dvě generace čtenářů. Jeho autoři si vypěstovali silný autobiografický mýtus, který mnohdy zastíňuje význam literárních děl. Mýtus byl notně podporován publikačními zákazy a vězněním osobností undergroundu. Jeho tvůrci a příznivci měli a dosud mají tendenci dobrovolně se uzavírat do jakéhosi kulturního ghetta, v němž převažuje dostředivý způsob komunikace. K undergroundu rovněž patří narušování tematických a jazykových tabu i postavy outsiderů a samotářů. K podobným závěrům bychom ovšem došli také při revizi českého poválečného surrealistického dění. Anglosaské chápání *cult fiction* se tedy se současným českým pojetím alternativní kultury do značné míry překrývá. Sestavení podobných slovníků kultovní literatury, jaké jsou k dispozici v anglicky mluvících zemích, by v českém prostředí nepředstavovalo těžký úkol. Redaktoři by při sestavování mohli podobně jako Whissen začít v romantismu (u deníků Karla Hynka Máchy) a pokračovat například Erbenovými záznamy snů, erotickým folklorem, který posbíral Jan Jeník z Bratřic, Jiřím Karáskem ze Lvovic a dalšími dekadenty, buřičskými básněmi Františka Gellnera a Haškovým *Švejkem* (1921–1923). Chybět by nesmělo Demlovo *Žapomenuté světlo* (1934) a výběr by určitě zahrnoval i *Krvavý román* (1924) Josefa Váchala. Do zběžného výčtu by zřejmě patřily donedávna tabuizované erotické texty českých surrealistů, ale opomenuta by nebyla ani podstatně známější básnická blues Josefa Kainara a Václava Hraběte. Mnoho kultovních děl pochází z prostředí undergroundu – totálněrealistická poezie Egona Bondyho a jeho *Invalidní sourozenci* (1974), Jirousova *Zpráva o třetím českém hudebním obrození* (1975), *Sestra* (1994) Jáchyma Topola, básně J. H. Křchovského a další. Kultovní status si podržují rovněž prózy Jana Pelce, především román *...a bude hůř* (1985).

Srovnáním tohoto letmého výčtu s anglosaskou *cult fiction* je patrné, že české vnímání kultovní literatury je téměř ortodoxně alternativní. Prakticky v něm nejsou texty hraničící s populární literaturou, jež jsou zvláště v americké literatuře velmi časté. Na této hranici se

pohybuje snad jen Jaroslav Hašek, Jirotkův *Saturnin* (1942) a Páralovy romány z šedesátých let – v české próze chybějí kultovní autoři detektivky, science-fiction a kyberpunku srovnatelní s Raymondem Chandlerem, Frankem Herbertem (*Duna*, 1965) či Williamem Gibsonem (*Neuromancer*, 1984) apod. Fanzinové hnutí pololegálně propagující nové směry ve sci-fi a fantasy se v českých poměrech začalo intenzivně rozvíjet teprve v osmdesátých letech 20. století a za kultovního autora (a propagátora) lze považovat především Ondřeje Neffa. Stranou ponecháváme kultovní vztah čtenářů k prózám Jaroslava Foglara (a v poněkud menší míře i Eduarda Štorcha), neboť hodnoticím kritériím anglicky psaných slovníků a soupisů *cult fiction* podobný typ populárního čtiva neodpovídá. Slovník české kultovní literatury by však byl i s relativně malým přesahem k populární literatuře dostatečně pestrý a obsáhlý.

V úvodu této úvahy byla položena otázka, zda je zapotřebí, aby se kultovní literatura stala součástí českého literárněvědného diskurzu. Zdá se, že nikoliv, neboť většina českých textů srovnatelných s anglicky psanou *cult fiction* spadá do oblasti undergroundové a alternativní literatury, jíž je už delší dobu věnována odborná pozornost. Avšak lze očekávat, že přívlastek „kultovní“ nezmizí z českého literárněkritického úzu a že se kultovnost stane v blízké budoucnosti tématem pro badatele z oblasti literární komunikace a recepční estetiky.

Literatura

ALAN, Josef (ed.)

2001 *Alternativní kultura – příběh české společnosti 1945–1989* (Praha: Nakladatelství Lidové noviny)

CALCUTT, Andrew – SHEPHARD, Richard

1999 *Cult fiction – průvodce po kultovním románu*, přel. Hana Veselá (Praha: Volvox Globator) [1998]

PILAŘ, Martin

2005 *Vrabec v hrsti aneb Kliše v literatuře* (Praha: Dokořán)

SIMPSON, Paul – BUSHELL, Michaela – RODISS, Helen

2005 *The Rough Guide to Cult Fiction – genre benders, beats, gurus, drunks, junkies, sinners, surrealists* (London: Rough Guides)

TVRŤKOVIČ, Vesna

2007 „Více než kultovní román“, 15. 3., <http://www.nekultura.cz/literatura-serial-literarni-radar/vice-nez-kultovni-roman.html> [přístup 31. 10. 2010]

WHISSEN, Thomas Reed

1992 *Classic Cult Fiction. A Companion to Popular Cult Literature* (Santa Barbara: Greenwood Press)

***Cult fiction* and Czech alternative literature**

The present essay deals with the phenomenon of *cult fiction* as it is understood in the Anglo-Saxon and Czech literary context. In the first part its author tries to generalize the main features of *cult fiction* and derives them from English dictionaries and internet sources. In the second part he compares them with Czech concepts of the underground literature and alternative culture. He comes to the conclusion that a dictionary of Czech *cult fiction*, comparable to the American and British ones, could be created and published too. But using *cult fiction* as a special term does not seem to be useful for contemporary Czech literary critical discourse.

Keywords

cult fiction as a literary phenomenon, cult fiction as a literary critical term, cult literature, Czech alternative literature, Czech literary underground